

Hoe drukte men schade uit in het Oudfries? *Skathia* en wedijverende gezegdes

Laura BRUNO¹

Abstract

This article aims to study the semantic and morphosyntactic role of the predicate *skathia* ‘to harm, damage’ and its competitors *skatha dwā* ‘to do damage’, *evel dwā* ‘to do evil’, and *dera* ‘to harm’ in the Old Frisian legal stipulations, and thereby contribute to the growing interest in Old Frisian (morpho-)syntax. This is achieved by collecting all the attestations of these predicates in the given corpus and analyzing their semantics and distribution over the centuries. The involvement of a dative experiencer in the use of these predicates will play a crucial role in the data analysis.

1. INLEIDING

In de wetscodices van middeleeuws noordwestelijk Europa speelt de compensatie van velerlei vormen van schade een grote rol; zowel fysieke schade (e.g. het afhakken van ledematen) als morele schade (e.g. veediefstal of eerroof). Hoe deze werkwoordshandeling “schade toebrengen” taalkundig in deze teksten wordt uitgedrukt is daarom een interessante vraag.

Dit artikel poogt deze vraag voor het Oudfries te beantwoorden. Het Oudfries is een Germaanse taal waarvan geschreven teksten vanaf de twaalfde eeuw tot en met de zestiende eeuw zijn overgeleverd. In deze periode werd de taal gesproken in het noorden van Nederland (de noordoostelijke hoek van Noord-Holland en de hedendaagse provincies Friesland en Groningen) en het noorden van Duitsland.

De focus van dit artikel is het Oudfries werkwoord *skathia* ‘beschadigen’ en zijn morfosyntaxis en semantiek. Het taalkundige gebruik van Oudfries *skathia* zal vergeleken worden met het gebruik van andere Oudfries gezegdes die de betekenis ‘beschadigen’ uitdrukken, i.e. *skatha dwā* ‘schade doen’, *evel dwā* ‘euvel doen’, *dera* ‘deren’. Het doel van deze vergelijking is om vast te stellen welke plaats het werkwoord *skathia* inneemt ten opzichte van de werkwoordsgezegdes die semantisch hetzelfde begrip weergeven. Zodoende kan duidelijker worden hoe oud *skathia* in vergelijking met de wedijverende gezegdes precies is.

¹ Bijzondere dank aan dr. P A Kerkhof voor het vertalen van dit artikel en zijn waardevolle opmerkingen.

1.1. *Het Oudfrieze corpus*

Het grootste deel van het Oudfrieze corpus bestaat uit wetsteksten die in middeleeuwse en vroegmoderne rechtshandschriften overgeleverd zijn. Sommige van deze wetsteksten zijn Pan-Fries, d.w.z. ze waren zowel in het Friessprekende gebied ten westen van de rivier de Lauwers als het gebied ten oosten van deze rivier in gebruik. Deze begrenzing, min of meer samenvallend met de oostgrens van de hedendaagse provincie Friesland, doet ter zake aangezien het hier om de taalkundige grens tussen het Oudwestfries en het Oudoostfries gaat.

In de onderstaande tabel 1 zal ik de voor dit onderzoek relevante handschriften presenteren. Naast de naam van het handschrift staan ook de teksten met bijbehorende afkortingen, de ruwe datering van het handschrift (waar mogelijk) en de dialectale oorsprong.

Tabel 1: De Oudfrieze handschriften die tot het onderzochte corpus behoren

Handschrift	Afkorting	Datering	OOF	OWF
Brokmer 1	B1	13 ^{de} e.	X	
Riustring 1	R1	vroege 14 ^{de} e.	X	
Brokmer 2	B2	14 ^{de} e.	X	
Riustring 2	R2	14 ^{de} e.	X	
Hunsingo 1	H1	14 ^{de} e.	X	
Hunsingo 2	H2	14 ^{de} e.	X	
Psalms	Ps	vroege 15 ^{de} e.	X	
Emsingo 1	E1	vroege 15 ^{de} e.	X	
Fivelgo	F	15 ^{de} e.	X	
Unia	U	15 ^{de} e.		X
Parisiensis	P	15 ^{de} e.		X
Roorda	Ro	late 15 ^{de} e.		X
Aysma	A	vroege 16 ^{de} e.		X
Jus Municipale Frisonum	J	16 ^{de} e.		X
Furmerius	Fs	vroege 17 ^{de} e.		X

In de volgende tabel 2 vindt men een overzicht van de teksten waarin attestaties van de onderzochte werkwoordsgezegdes zijn aangetroffen (*skathia*, *skatha dwā*, *dera* en *evel dwā*).

Tabel 2: De Oudfrieze teksten

Tekst	Datering	Handschrift	OOF	OWF
<i>Ouder Skeltanariocht</i>	ca. 11 ^{de} e.	J, U, Ro		X
<i>Vierentwintig Landrechten</i>	12 ^{de} -13 ^{de} e.	R1, H1, H2, E1, F, J, U	X	X

Tabel 2: De Oudfriese teksten (vervolg)

Tekst	Datering	Handschrift	OOF	OWF
<i>Proloog A, B</i>	13 ^{de} e.	R1, H1, E1, F, J, U	X	X
<i>Brocmonna Bref</i>	13 ^{de} e.	B1-2	X	
<i>Algemeen Boeteregister</i>	13 ^{de} e.	R1, E1, H1, H2, F	X	
<i>Keuren van Riustring</i>	13 ^{de} e.	R1	X	
<i>Thet is ac frisesk riucht</i>	13 ^{de} e.	R1	X	
<i>Fon Alra Fresena Fridome</i>	13 ^{de} e.	H2	X	
<i>Jonger Skeltenariocht</i>	13 ^{de} e.	J, U		X
<i>Boek van Rudolf</i>	13 ^{de} e.	J, U		X
<i>Boeteregister van Wymbritseradeel</i>	13 ^{de} e.	J		X
<i>Boeteregister van Hemmen</i>	13 ^{de} -14 ^{de} e.	J		X
<i>Commentaar op de Vierentwintig Landrechten</i>	14 ^{de} e.	R2	X	X
<i>Keuren van de Vijf Delen</i>	14 ^{de} e.	J		X
<i>Boeteregister van Fivelgo</i>	14 ^{de} e.	F	X	
<i>Fon Kap</i>	onbekend	F	X	
<i>Skakraf</i>	14 ^{de} e.	J		X
<i>Fon Lauwm</i>	14 ^{de} e.?	F	X	
<i>Processus Judicii</i>	14 ^{de} e.	Ps, U, A	X	X
<i>Excerpta Legum</i>	14 ^{de} e.	Ro, A		X
<i>Apografa</i>	onbekend	U		X
<i>Collocationes</i>	onbekend	U		X
<i>Jurisprudentia Frisica</i>	15 ^{de} e.	Ro		X
<i>Gesta Fresonum</i>	15 ^{de} e.	A		X
<i>Ambtseed van de regionale rechter</i>	15 ^{de} e.?	J		X
<i>Kronieken</i>	14 ^{de} -16 ^{de} e.	Fs		X

Zoals tabel 1 laat zien is er een aanzienlijk verschil in ouderdom tussen de Oudoostfriese en Oudwestfriese handschriften; de Oudoostfriese handschriften reiken van de dertiende tot vijftiende eeuw met een zwaartepunt in de veertiende eeuw. De Oudwestfriese handschriften daarentegen beginnen pas in de vijftiende eeuw en lopen door tot in de zeventiende eeuw. Het is echter belangrijk om hierbij in gedachten te houden dat zelfs de jongste handschriften vaak teksten bevatten die aanzienlijk ouder zijn en waarvan sommige zelfs teruggaan tot de twaalfde of mogelijk zelfs elfde eeuw.

Van veel handschriften zijn verscheidene uitgaves gemaakt waarvan de meeste in Duitstalige werken zijn verschenen. De Duitstalige edities waar ik in dit artikel naar zal verwijzen zijn Buma (1949), Buma & Ebel (1963, 1967, 1969, 1972, 1977a-b) en Buma et al. (1993); in deze werken vindt men uitga-

ves van de meeste Oudoostfrieze handschriften en het Oudwestfrieze Jus Municipale Frisonum, evenals de Codex Aysma. De data die in dit artikel besproken wordt, is echter veelal onttrokken aan de Oudfries Database van de Fryske Akademy (TDB) en het Corpus Oudfries dat gericht onderzoek toelaat, voornamelijk op het gebied van digitale zoekfuncties en zoekfilters.

1.2. *Onderzoeksvraag en methode*

In dit artikel zal een analyse worden gepresenteerd van de semantiek van het Oudfrieze werkwoord *skathia* ‘beschadigen’ en de vraag beantwoord worden op welke manier in het Oudfries hetzelfde concept kon worden uitgedrukt. Om dit te bereiken zijn de verscheidene attestaties van het Oudfrieze werkwoordsgezegde *skathia* geanalyseerd op hun semantische en morfosyntactische eigenschappen, i.e. of het werkwoord betrekking heeft op fysieke of abstracte schade of wellicht beide, en in welke *case frame*, i.e. met welke naamvalsargumenten, het werkwoord gebruikt wordt. Bovendien zal de relatieve ouderdom van de handschriften en de teksten die in deze handschriften staan afgezet worden tegenover de variatie in het gebruik van de verscheidene gezegdes. Zodoende kan bepaald worden of er wellicht in het Oudfries tussen de dertiende en vijftiende eeuw een semantische of morfosyntactische verschuiving heeft plaats gehad.

In dit artikel heb ik met behulp van de TDB en het Corpus Oudfries alle vindplaatsen van het Oudfrieze *skathia* en de daarmee wedijverende andere Oudfrieze uitdrukkingen voor het berokkenen van schade verzameld. Het gaat hier dus om de werkwoordsgezegdes *skathia*, *skatha dwā*, *dera* en *evel dwā*. Bij het verzamelen van de data is het probleem van de uitgebreide spellings- en dialectvariatie in de Oudfrieze teksttraditie zo goed mogelijk ondervangen door op elke mogelijke variant een aparte zoekopdracht uit te voeren en zodoende zoveel mogelijk betrouwbare tokens te vinden.

1.3. *Structuur*

Dit artikel is op de volgende manier opgedeeld; in sectie 2 wordt uiteengezet hoe Oudfries *skathia* zich verhoudt tot de verwante lexemen in de andere Oudgermaanse talen. Hierna volgen enkele opmerkingen over de mogelijke ouderdom van de etymologische formatie binnen het Oudfries. In sectie 3 wordt de aan het Oudfrieze Corpus ontleende data gepresenteerd en besproken. In sectie 4 zullen de andere Oudfrieze werkwoordsgezegdes die ‘schade berokkenen’ betekenen geïntroduceerd worden en hun relatie tot het Oudfrieze *skathia* uiteen worden gezet. Zodoende worden de semantische en morfosyntactische verschillen en overeenkomsten tussen de verscheidene etyma in kaart ge-

bracht. In sectie 5 wordt de data voor het Oudfries *skathia* geanalyseerd op zijn frequentie in de verschillende handschriften en teksten. Ten slotte zal in sectie 6 een conclusie van het artikel worden gepresenteerd.

2. OUDFRIES SKATHIA IN PROTO-GERMAANS PERSPECTIEF

Oudfries *skathia* ‘beschadigen, deren’ is een zwak werkwoord van de tweede klasse dat vergeleken kan worden met Oudengels *sceapian*, Oudijslands *skeðia*, Oudhoogduits *scadon* en Oudnederlands *scathon*. Er is echter goede reden om aan te nemen dat de voorouderlijke vorm in het Proto-Germaans geen tweede klasse zwak werkwoord was maar een sterk werkwoord van de zesde klasse, i.e. PGm. **skapjan-* (cf. Kroonen 2013: 441): dit Proto-Germaanse werkwoord dat in het Gotisch bewaard is als *skapjan* behoort tot de zogenaamde yod-presentia, Indo-Europese werkwoorden die een j-affix in de tegenwoordige tijd vertoonden maar niet in de andere werkwoordstijden. We mogen aannemen dat dit archaische werkwoordstype in de andere Oudgermaanse talen aan analogie ten prooi is gevallen en zodoende in meerdere talen parallel een verschuiving van de sterke werkwoorden naar de zwakke werkwoorden heeft ondergaan.

Meer precies kunnen voor de prehistorie van het Oudfries de volgende twee scenario’s overwogen worden: 1) een ouder – niet-overgeleverd – sterk Oudfries werkwoord **sketha* (< PGm. **skapjan-*) is door analogie gelijkgeschakeld aan de meer talrijke zwakke werkwoorden met j-affix; 2) het Oudfries zelfstandige naamwoord *skatha* ‘schade’ is de bron van een secundaire denominalisatie, daarbij geholpen door werkwoordsgezegdes waarmee het naamwoord *skatha* gecombineerd kon worden zoals *skatha dwā* ‘schade doen, berokkenen’.

(1)	<i>Deth</i>	<i>hi</i>	<i>eniga</i>	<i>monne</i>	<i>enigene</i>	<i>skatha</i>
	doet	hij.NOM	enige.DAT	man.DAT	enige.ACC	schade.ACC

‘Zou hij een zekere man enige schade doen’ (R1 VIII, 8)²

Het is niet duidelijk welk van dit scenario historisch correct is of dat we wellicht met een combinatie van de twee scenario’s te maken hebben. Wat in ieder geval buiten kijf staat, is de relatief jonge ouderdom van het Oudfries *skathia* aangezien een hermodellering van een ouder werkwoord **sketha* metumlaut een tweede klasse werkwoord zou hebben opgeleverd dat waarschijnlijk ook deze vokaalkleur had, i.e. **skethia*.

² Alle vertalingen zijn van mij tenzij anders vermeld.

3. OUDFRIES SKATHIA: DE DATA

In het Oudfries corpus bevinden zich 114 tokens van het Oudfries werkwoord *skathia* waarvan maar liefst 100 uit Oudwestfries handschriften komen. Deze disbalans kan op verschillende manieren verklaard worden: 1) de Oudwestfries handschriften bevatten meer tekst dan de Oudoostfries handschriften; 2) Oudfries *skathia* is een jongere formatie zodat het logisch is dat we haar voornamelijk in de jongere Oudwestfries handschriften aantreffen; 3) de Oudwestfries handschriften vertonen een afwijkend aantal *skathia*-tokens vanwege een eigenaardigheid die alleen de Oudwestfries handschriften treft, te weten de aanzienlijke invloed van het Middelnederlands op de Oudwestfries tekstoverlevering. Dit roept de vraag op of het hoge gebruik van *skathia* wellicht verband houdt met taalcontact en meertalige interferentie (zie ook Bremmer 2009: 114). Deze mogelijke scenario's zullen later in het artikel in meer detail besproken worden.

In de onderstaande tabellen 3 en 4 wordt een overzicht van respectievelijk de Oudoostfries en Oudwestfries handschriften en de teksten gegeven waarin het werkwoord *skathia* is overgeleverd.

Tabel 3: Oudoostfries tokens van *skathia*

Oudoostfries		
Handschrift	Tekst	Tokens
R1	<i>Proloog A</i>	1
	<i>Proloog B</i>	1
F	<i>Fon Lawum</i>	1
Ps	<i>Processus Judicii</i>	11
		Tot. 14

Tabel 4: Oudwestfries tokens van *skathia*

Oudwestfries		
Handschrift	Tekst	Tokens
U	<i>Apografa</i>	19
	<i>Collocationes</i>	4
Ro	<i>Jurisprudentia frisica</i>	37
A	<i>Excerpta legum</i>	19
	<i>Processus judicii</i>	11
	<i>Gesta Fresonum</i>	1

Tabel 4: Oudwestfrieze tokens van *skathia* (vervolg)

Oudwestfries		
J	<i>Amtseed van de regionale rechter</i>	1
	<i>Proloog B</i>	1
	<i>Skakraf</i>	1
	<i>Boek van Rudolf</i>	1
	<i>Ouder Skeltenariocht</i>	2
	<i>Boeteregister van Wymbritseradeel</i>	1
Fs	<i>Kronieken</i>	2
		Tot. 100

Uit de dataverzameling wordt duidelijk dat het Oudfrieze werkwoordsgezegde *skathia* voornamelijk juridisch-technisch gebruikt werd. Hiermee bedoelen we dat de schade die door de werkwoordshandeling uitgedrukt wordt zelden met fysieke pijn samenhangt maar eerder met abstracte schade aan een rechtspartij. Dit kan schade op financieel gebied zijn maar ook mogen we aan schade aan iemands eer denken.

(2) *Diu*   *gecht*   *mei*   *him*   *naet*   *schadia*
 de.NOM   getuigenis.NOM   kan   hem.DAT   niet   schaden

‘De getuigenis kan hem niet schaden’ (Ps, 25i)

Voorbeeldzin (2) met Oudfries *skathia* laat zien dat de persoon die door de werkwoordshandeling, in dit geval een getuigenis, wel of niet beïnvloed zou worden met de datiefnaamval gemarkeerd wordt. Dit gebruik van de datief om “affectedness” en levende referenten die een laag niveau van controle bezitten uit te drukken, is een veelbesproken fenomeen in de wetenschappelijke literatuur. Doordat het hier om een oud wetenschappelijk vertoog gaat, zijn er meerdere namen voor dit gebruik van de datiefnaamval in omloop: dativus van interesse, dativus commodi, “dative external possessor” (wanneer het om lichaamsdelen en onvervreemdbare bezitsverhoudingen gaat) enzovoort (cf. Havers 1911, Burridge 1996, Haspelmath 1999, Lee-Schoenfeld 2006, Allen 2019). In dit artikel zal naar het gebruik van de datiefnaamval voor het uitdrukken van een betrokken levende referent verwezen worden met het paraplu-begrip “dative experiencer” (cf. Bruno & Kerkhof 2019). Alle verzamelde tokens van Oudfries *skathia* met een transitief gebruik laten een “dative experiencer” zien, die in dit geval logischerwijs negatief beïnvloede partijen markeert.

Skathia kon echter ook intransitief gebruikt worden, zoals voorbeeldzin (3) laat zien:

- (3) *Datt=et   naet   schaen   scholde*
 Dat=het.NOM   niet   schaden   zou

‘[...] Dat het niet schaden zou’ (P VII, 22)

In deze zin waarin Oudfries *skathia* intransitief gebruikt wordt, zien we dat er geen “dative experiencer” voorkomt; wellicht is het intransitieve gebruik hier te verklaren door aan te nemen dat het binnen de context van dit wetsartikel om een algemeen risico voor potentiële schade gaat in plaats van schade die een specifieke persoon ten deel valt; in dat laatste geval zou er mogelijk wel voor een transitieve constructie gekozen zijn.

Alhoewel Oudfries *skathia* vooral abstracte schade uitdrukt (schade aan bezit of reputatie), bevat het Oudfriese corpus ook enkele gevallen waarin het werkwoord fysieke pijn weergeeft:

- (4) *Dat   fyoer   scade   hemmen   naet*
 dat.NOM   vuur.NOM   schaadde   hen.DAT   niet

‘Dat vuur schaadde hen niet’ (A V, 25)

Hier mag opgemerkt worden dat voorbeeldzin (4) uit één van de jongste Oudwestfriese handschriften (ca. 1500) komt en dan ook nog eens in een relatief jonge tekst voorkomt (*Gesta Fresonum*). We zouden dus heel goed met een jongere secundaire ontwikkeling van het werkwoord van doen kunnen hebben.

De Oudwestfriese tokens vertegenwoordigen overigens een groot deel van de verzamelde tokens; van de 114 gevallen waarin *skathia* voorkomt, behoren er maar liefst 100 tot de Oudwestfriese teksttraditie, dat wil zeggen, handschriften die ten westen van de rivier de Lauwers samengesteld zijn. Deze Oudwestfriese teksten vertonen vaak sporen van taalkundige interferentie van het Middelnederlands. Interessant is hier dat in het Middelnederlands het etymologisch verwante werkwoord *schaden* veelvuldig in juridische bronnen gebruikt wordt, sommige van deze bronnen gaan zelfs terug tot de dertiende eeuw.

- (5) a- *Dat hii zweren sal binnen VIII daghen hoe vele hii.NOM hem.DAT met sinen beesten ghescaet heeft.*

‘Dat hij zweren zal binnen zeven dagen hoe groot de schade van de dieren is geweest’ (ONB nr. 1111, 5)

- b- *Soe mote hi sueeren dat hi siin kint van heme niet en doet om jemanne.DAT te evelne ogte scadene.*

‘Zo moet hij zweren dat hij zijn kind niet van huis wegdoet om iemand te benadelen of te schaden’ (Corp.I, 1226, 1867, 32)

Men zou dus kunnen overwegen dat de talrijkheid van de Oudwestfrieze tokens voor *skathia* in het corpus tenminste mede veroorzaakt zou kunnen zijn door invloed van een Middelnederlandse schrijftraditie op de Westfrieze teksten. Mogelijk moeten we hier denken aan de uitwisseling en mobiliteit van rechtsgeleerden en de administratieve banden die in de late middeleeuwen tussen Holland en Westerlauwers Friesland bestonden. Daar moet echter wel bij vermeld worden dat de Oudwestfrieze teksten gewoonlijk langer zijn dan Oudoostfrieze teksten. Een hoger aantal Oudwestfrieze tokens is statistisch dus te verwachten.

Wat betreft de dataverzameling van de Oudfrieze *skathia*-tokens mag ook nog de volgende eigenaardigheid opgemerkt worden. De door de datiefnaamval gemarkeerde levende referent is in vrijwel alle gevallen weergegeven door een persoonlijk voornaamwoord of een onpersoonlijk naamwoordelijk gezegde.

Tabel 5: Weergaves van de levende referent in de datief

Oudfries woord	Grammaticale functie	Vertaling
<i>him</i>	persoonlijk voornaamwoord	‘hem’
<i>thām (monne)</i>	bepaald lidwoord	‘die (man)’
<i>ēne monne</i>	onpersoonlijk naamwoordelijk gezegde	‘een man’

Dit is echter niet alleen het geval met de werkwoordsgezegdes die een dative experiencer vertonen, maar meer een eigenschap van de Oudfrieze wetsteksten in het algemeen; aangezien het in een wetstekst vrijwel altijd om anekdotische onpersoonlijke situaties gaat, worden de levende partijen waarnaar verwezen wordt gewoonlijk weergegeven door het onpersoonlijke *mon* ‘man, mens’ of simpelweg een persoonlijk voornaamwoord.

4. ANDERE WERKWOORDSGEZEGDES

In het Oudfries kan de werkwoordshandeling ‘beschadigen, schade toebrengen’ niet alleen uitgedrukt worden door *skathia* maar ook door andere gezegdes zoals *skatha dwā*, *dera* en *evel dwā*. De vraag moet dan wel gesteld worden of deze gezegdes synoniemen zijn of een betekenisnuance ten opzichte van *skathia* hebben.

4.1. *Skatha dwā* ‘schade toebrengen’

Na Oudfries *skathia* is het werkwoordsgezegde *skatha dwā* de op één na meest voorkomende manier om “schade toebrengen” in een wetsartikel uit te drukken. Dit gezegde komt 25 keer in de Oudoostfrieze handschriften voor en 17 keer in de Oudwestfrieze handschriften (zie tabel 6 en 7).

Tabel 6: Oudoostfrieze tokens van *skatha dwā*

Oudoostfries		
Handschrift	Tekst	Tokens
B1	<i>Brocmonna Bref</i>	4
B2	<i>Brocmonna Bref</i>	4
E1	<i>Vierentwintig Landrechten</i>	1
F	<i>Boeteregister van Fivelgo</i>	3
	<i>Fon Kap</i>	1
H1	<i>Vierentwintig Landrechten</i>	1
	<i>Algemeen Boeteregister</i>	2
H2	<i>Vierentwintig Landrechten</i>	1
	<i>Algemeen Boeteregister</i>	2
R1	<i>Keuren van Riustring</i>	1
	<i>Thet is ac frisesk riucht</i>	4
R2	<i>Commentaar op de Vierentwintig Landrechten</i>	1
		Tot. 25

Tabel 7: Oudwestfrieze tokens van *skatha dwā*

Oudwestfries		
Handschrift	Tekst	Tokens
U	<i>Apografa</i>	3
	<i>Collocationes</i>	6
J	<i>Vierentwintig Landrechten</i>	1
	<i>Jonger Skeltenariocht</i>	1
	<i>Keuren van de Vijf Delen</i>	2
	<i>Boek van Rudolf</i>	1
	<i>Ouder Skeltenariocht</i>	1
	<i>Boeteregister van Wymbritseradeel</i>	1
	<i>Boeteregister van Hemmen</i>	1
		Tot. 17

In de zinnen waarin *skatha dwā* voorkomt, is de argumentstructuur identiek aan die van *skathia*; de persoon die de schade ten deel valt, staat gemarkeerd met de datiefnaamval om de hoge mate van betrokkenheid bij de werkwoords-handeling uit te drukken. Net zoals *skathia*, kan ook *skatha dwā* in intransitieve zinnen gebruikt worden. Vermoedelijk gaat het hier dan eveneens om algemenere uitspraken waarbij niet specifiek één casuïstiek is betrokken.

- (6) a- *Deth hi eniga monne enigene skatha*
doet hij-NOM enige man-DAT enige schade-ACC
'Zou hij een man schade doen' (R1 VIII, 8)
- b- *Werth ac ther inne enich skatha eden*
wordt ook daar in enige schade-nom gedaan
'Zou enige schade ook daarbinnen worden gedaan [...]' (R1 XV, 10)

Het ziet er naar uit dat *skatha dwā* niet geheel dezelfde betekenis overbrengt als *skathia*, zoals duidelijk wordt uit de oudste attestatie van *skatha dwā* uit de *Vierentwintig Landrechten* (ca. twaalfde eeuw). De genoemde voorbeelden maken het meteen duidelijk wat voor soort schade beoogd is.

- (7) *Thet istet twintegeste londriucht. huene sa northman nimath. And hine vrsinne willa. And vr sinne wald. bindat. and vt of londe ferath. And hia binna tha thorpe huelc ne scathe duath men slath ieftha fath hus bernath. wif nede nimath [...]* (E1 IV, 20).
'Dit is het twintigste landrecht. Wanneer de Noormannen [iemand] meenemen en ze hem met geweld tegen zijn wil vastbinden en ze [hem] van het land meevoeren en ze schade verrichten in het dorp [waaronder] het slaan of vangen van mannen, het verbranden van huizen het verkrachten van vrouwen [...]'.

Het gaat hier dus niet alleen om juridisch-technische schade zoals bij *skathia* (2), aangezien *skatha dwā* zowel schade aan personen als goederen uitdrukt. Dit suggereert dat het semantische bereik van *skatha dwā* breder is dan dat van *skathia* waarmee nooit lichamelijke schade wordt beschreven (met uitzondering van de geïsoleerde Oudwestfriesse attestatie van voorbeeldzin (4)). Het is daarom aantrekkelijk om het semantische bereik van *skatha dwā* te definiëren als het toebrengen van enige vorm van schade aan de integriteit van mensen en gemeenschappen.

Het Oudfriesse *Ouder Skeltenariocht*, een tekst die mogelijk teruggaat tot de elfde eeuw, bevat de volgende attestaties van *skatha dwā*, waarin duidelijk abstracte schade bedoeld is, aangezien het om gedorven inkomsten door de dood van een paard gaat. Hier hebben we duidelijk een juridisch-technisch gebruik van het werkwoordsgezegde dat parallel loopt aan hoe Oudfries *skathia* gebruikt wordt.

- (8) *Djt is riocht, hwae soe en hors ti daeda slait, dat hi dat lijf ielda scel mey trem enzem ende tweer scillingan ti farda, hit ne se dat hi, deer dat hors achte, seide, dat him deer mara scaeda oen deen se ende him deerom kestighie* (J III, 81a).
'Dit is recht: wie een paard doodslaat, die zal een weergeld betalen van drie ons en [een boete van] twee schellingen als zoengeld, tenzij diegene die het paard bezat zegt dat hem veel meer schade berokkent [wegens de dood van zijn paard] en [de dader] hem [een hogere boete] schuldig is' (cf. Buma & Ebel 1977: 127).

Een laatste voorbeeld voor *skatha dwā* komt uit een relatief jonge tekst, de *Excerpta Legorum* (14^e-eeuws) waarin eveneens een abstracte betekenis van het gezegde naar voren komt; de volgende passage (9) betreft de restitutie van gestolen goederen.

- (9) *Jtem, hwa orm scaa deth ief reth bi siner schild, dy is den scaa al schildich om to tiane ief op to riuchten; dat to biwisen onder vi papena breef ende sigel* (A I, 224).
 ‘Item. Wie iemand opzettelijk schade berokkent met raad of daad, die moet zich verantwoorden voor de schade of hem compenseren; [men moet] dit bewijzen met zes kerkelijke oorkonden en zegels’.

Hier wordt opnieuw metaforisch schade aan een persoon bedoeld zodat we de indruk krijgen dat het gezegde *skatha dwā*, net zoals *skathia*, door de eeuwen heen een redelijk stabiele betekenis heeft gehad.

4.2. *Dera* ‘beschadigen, deren’

Oudfries *dera* ‘deren’ werd ook gebruikt om het toebrengen van schade uit te drukken, alhoewel dit gezegde beduidend minder vaak voorkomt in de wets teksten dan *skathia* en *skatha dwā*, aangezien het in slechts twee teksten (in vier verschillende handschriften) geattesteerd is. Van deze handschriften komen er drie uit Oosterlauwers-Friesland en één uit Westerlauwers-Friesland.

Tabel 8: Oudoostfriesse tokens van *dera*

Oudoostfries		
Handschrift	Tekst	Tokens
H1	<i>Proloog A</i>	1
H2	<i>Vierentwintig Landrechten</i>	1
E1	<i>Proloog A</i>	1
		Tot. 3

Tabel 9: Oudwestfriesse tokens van *dera*

Oudwestfries		
Handschrift	Tekst	Tokens
J	<i>Vierentwintig Landrechten</i>	1
		Tot. 1

Beide vindplaatsen zijn in de onderstaande voorbeeldzinnen weergegeven, de eerste (10a) uit de *Proloog* (dertiende eeuw) en de andere (10b) uit de *Vierentwintig Landrechten* (vroeg twaalfde eeuw, midden dertiende eeuw).

- (10) a- [...] *And wa sa thet riucht brecht sa bi sluttene god andere helle alsa hi bi slat that egyptera liude in mare rubro ande tha rada se. Tha se sine liudem tha irsahelesca folke dera welden [...]* (H1 IX, 2).
 ‘[...] En wie de wet overtreedt, zo sluite God hem op in de hel net zoals hij het Egyptische volk heeft opgesloten *in mare rubro* in de Rode Zee, omdat zij zijn volk schaden wilden, het Israëliische volk [...]’.
- b- *Thet is thet sexte lond riucht. [...] Ief him sin federia dera welle* (H2 III, 6).
 ‘Dit is het zesde landrecht. [...] Als zijn vaders verwanten hem zouden willen deren’.

De voorbeeldzinnen (10a-b) vertegenwoordigen twee verschillende contexten waarin Oudfries *dera* gebruikt kon worden: in (10a) is er sprake van fysieke schade, i.e. de Bijbelse vervolging van de Joden door de Egyptenaren; in (10b) wordt *dera* gebruikt in de context van een grotere discussie aangaande erfrecht waardoor we dus vooral met overdrachtelijke schade te maken hebben.

Net zoals het geval was bij Oudfries *skathia* en *skatha dwā* wordt in zinnen met *dera* de persoon die de werkwoordshandeling ondergaat gemarkeerd met een datiefnaamval. De beperkte overlevering van dit werkwoord in het Oudfries laat het niet toe om verdere uitspraken te doen over de semantiek of over een mogelijk intransitief gebruik van dit werkwoord.

4.3. *Evel dwā* ‘euvel doen, beschadigen’

In het Oudfriesse corpus komt *evel dwā* ‘euvel doen, beschadigen’ slechts vier keer voor en dan enkel in Oudoostfriesse handschriften (zie tabel 10).

Tabel 10: Oudoostfriesse tokens van *evel dwā*

Oudoostfries		
Handschrift	Tekst	Tokens
H2	<i>Fon alra Fresena Fridome</i>	1
E1	<i>Vierentwintig Landrechten</i>	1
F	<i>Vierentwintig Landrechten</i>	2
		Tot. 4

Daar staat tegenover dat de teksten waarin het werkwoord overgeleverd is, behoorlijk oud zijn en ons daarom een venster bieden op een relatieve vroege periode van de Oudfriesse tekstoverlevering, te weten het twaalfde en dertiende eeuwse Oudfries.

- (11) a- *Tha use drochten enda tha warld kom tha sette hi alle firna afia and afesta thet thi mon nede na sa ewele den [...]* (H2 VI, 1).
 ‘Toen onze Heer op de wereld kwam, stelde hij boetes en vasten voor alle misdaden vast, zodat de mens [iets] zoiets boosaardig nooit zou kunnen doen’.
- b- *[...] Sa stent hi aliuda warue ande bonnene thinghe and sprecma him tho and queth thet hi hebbe alla ewela deda iden [...]* (E1 IV, 20).
 ‘[...] Zo staat hij voor de vergadering en de samengekomen rechtbank en iemand spreekt hem toe en zegt dat hij kwade daden heeft verricht [...]’.
- c- *[...] And hi ther hus barnt ande wif a nede nimth ande monslaith end hwet sa hi to ewela deth. Jef hi thenna vn fliucht jesta leszed wert sa stant hi an liudworpena ware an on tha bonnena thinge and sprecht ma him to thet hi alle ewela deda den hebbe [...]* (F IV, 20)
 ‘[...] En daar brandt hij huizen af, verkracht vrouwen verricht manslag en wat voor kwaad hij ook zou doen. Als hij dan zou vluchten of worden verlost, dan moet hij in de vergadering en in de samengekomen rechtbank staan en spreekt men hem toe dat hij alle kwade daden heeft gedaan [...]’.

De beperkte overlevering van *ewel dwā* kan uitgebreid worden door ook *ewela deda dwā* (11b-c) mee te rekenen. Alhoewel beide gezegdes verschillen door hun grammaticale opmaak, zijn de zinnen immers semantisch vrijwel identiek en vertonen ze allebei het gebruik van de “betrokken datief” om de benadeelde partij te markeren. In dit artikel heb ik daarom beide gezegdes onder hetzelfde etiket *ewel dwā* geschaard.

Interessant is verder dat voorbeeld (11b), overgeleverd in de Fivelgo-versie van de *Vierentwintig Landrechten*, op de plaats staat van *skatha dwā* in de Emsingo-versie (zie tabel 11).

Tabel 11: Versies van de *Vierentwintig Landrechten* uit Emsingo (E1) en Fivelgo (F)

E1 IV, 20	<i>And hia binna tha thorpe <u>huelc ne scathe duath</u> men slath ieftha fath hus bernath [...]</i> ‘En zij <u>verrichten schade</u> in het dorp [waaronder] het slaan of vangen van mannen, het verbranden van huizen [...]’
F IV, 20	<i>And hi ther hus barnt ande wif a nede nimth ande monslaith end <u>hwet sa hi to ewela deth</u></i> ‘En hij daar huizen verbrand, vrouwen verkracht, manslag pleegt of <u>wat voor kwaad hij dan ook verricht</u> .’

Dit suggereert dat *ewel dwā* als een synoniem van *skatha dwā* kon fungeren en dat de eerstgenoemde constructie nog in gebruik was op het moment van de vijftiende-eeuwse totstandkoming van het Fivelgo-handschrift.

Ondanks de schaarse overlevering van *ewel dwā* in het Oudfries, leert een vergelijking met de andere oude West-Germaanse talen ons dat zowel in het

Oudengels (*yfel gedon*) als het Middelnederlands (*evel doen*) een verwante constructie tot het juridische vocabulaire behoorde. Vooral de Oudengelse tegenhanger van het Oudfrieze *evel dwā*, eveneens ontleend aan een wetstekst is vanwege zijn ouderdom veelzeggend (zie voorbeeld 12).

- (12) *heom*   *mon*   *þær*   *yfel*   *gedo*
 hen.DAT   men.NOM   daar   kwaad   doet
 ‘[Als] iemand hen daar schade berokkent’ (DOEC: LawAbt B14.1)

Het Engelse *yfel gedon* is hier gebruikt in eenzelfde context en denkelijk met dezelfde betekenis als de Oudfrieze constructie. Verder mag opgemerkt worden dat ook het Oudengelse werkwoordsgezegde de levende referent met de datiefnaamval markeert. In de Middelnederlandse rechtstaal komt *evel doen* en *evelen* voor, gezegdes die met de boven besproken Oudfrieze en Oudengelse lemmata corresponderen. Het is daarom denkbaar dat dit deel van het juridische vocabulaire zo oud is dat het de differentiatie van de West-Germaanse rechtstradities in verschillende talen van het dialectcontinuüm overleefd heeft.

Wanneer deze aanname correct is, zou het West-Germaanse sterke werkwoord **skapjan-* mogelijkwerwijs van jongere leeftijd kunnen zijn. Het feit dat het corresponderende Oudengelse werkwoord *sceapþan* niet in juridische context is overgeleverd zou deze aanname steunen. Meer onderzoek is echter nodig om vast te stellen hoe op een later moment parallel van elkaar in de Middelnederlandse, Middelnederduitse en Oudfrieze rechtstradities het werkwoord *schaden/skathia* aan populariteit won. Een scenario dat onderzocht kan worden is of de twaalfde-eeuwse renaissance en de daarmee samenhangende disseminatie van universitair opgeleide rechtsspecialisten in de Lage Landen en Noord-Duitsland hiermee verband houdt.

5. RELATIEVE CHRONOLOGIE VAN HET BEGRIP “BESCHADIGEN” IN HET OUDFRIES

In sectie 3 en 4 heb ik de vindplaatsen van Oudfries *skathia*, *skatha dwā*, *dera* en *evel dwā* met elkaar vergeleken. In dit deel wordt de relatieve chronologie van de handschriften waarin deze vindplaatsen staan onder de loep genomen, de relatieve ouderdom van de handschriftelijk overgeleverde teksten in acht nemend. Zo kunnen enige voorzichtige uitspraken gedaan worden over de ouderdom van Oudfries *skathia* als juridisch idioom in relatie tot de andere in dit artikel besproken werkwoordsgezegdes.

Zoals boven reeds besproken is er een aanzienlijke ongelijkheid tussen de overlevering van Oudfries *skathia* in Oudoostfrieze bronnen (14) en Oudwestfrieze bronnen (100). De handschriften waarin de vindplaatsen voorkomen rei-

ken van de veertiende tot de zestiende eeuw maar de teksten zijn aanzienlijk ouder. Van de verschillende getelde tokens komen er 25 uit dezelfde twee Pan-Friese teksten, te weten de *Proloog* en de *Vierentwintig Landrechten*. De verhouding tussen Oudoostfries en Oudwestfries loopt in deze beperkte verzameling een stuk gelijk op; 13 van de tokens komen uit Oudoostfriese versies van de twee teksten en 12 uit Oudwestfriese versies. Van de Oudoostfriese tokens is er dus slechts één in een niet-Pan-Friese tekst (*Fon Lauwm*) overgeleverd. Van de Oudwestfriese tokens daarentegen komt het merendeel (88) uit niet-Pan-Friese teksten.

Tabel 12: Oudoostfriese tokens van *skathia* (herhaling van tabel 3)

Oudoostfries		
Handschrift	Tekst	Tokens
R1	<i>Proloog A</i>	1
	<i>Proloog B</i>	1
F	<i>Fon Lauwm</i>	1
Ps	<i>Processus Judicii</i>	11
		Tot. 14

Tabel 13: Oudwestfriese tokens van *skathia* (herhaling van tabel 4)

Oudwestfries		
Handschrift	Tekst	Tokens
U	<i>Apografa</i>	19
	<i>Collocationes</i>	4
Ro	<i>Jurisprudentia frisica</i>	37
A	<i>Excerpta legum</i>	19
	<i>Processus judicii</i>	11
	<i>Gesta Fresonum</i>	1
J	<i>Eed van trouw van de districtsrechter</i>	1
	<i>Proloog B</i>	1
	<i>Skakraf</i>	1
	<i>Boek van Rudolf</i>	1
	<i>Ouder Skeltenariocht</i>	2
	<i>Boeteregister van Wymbritseradeel</i>	1
Fs	<i>Kronieken</i>	2
		Tot. 100

Gezien de ouderdom van de oudste attestatie van *skathia* in het Oudoostfries (in het eerste Riustring handschrift gedateerd op 1300), moet het werkwoord

in de dertiende eeuw al in gebruik zijn geweest. In Oosterlauwers-Friesland werd *skatha dwā* echter frequenter gebruikt dan *skathia* en, wat wellicht relevant is, in teksten die de hele late middeleeuwen dekken, van de late dertiende eeuw tot de vijftiende eeuw. In Westerlauwers-Friesland was *skathia* (vaak in de Middelnederlands beïnvloede spelling *schadia* of *schaya*) de populairdere constructie, alhoewel in de oudere teksten *skatha dwā* ook voorkomt. In de Oudwestfrie bronnen komt *skatha dwā* voor in teksten van de elfde tot veertiende eeuw. Opvallend is dat verhoudingsgewijs bij *skatha dwā* de verschillen tussen Oudoostfries en Oudwestfries bij lange na niet zo groot zijn als bij *skathia* (Oudoostfries 25: 14 tegenover Oudwestfries 17: 100).

Als we naar de verdeling over de teksten van de Oudfrie *skatha dwā*-tokens kijken, is het interessant dat de Oudoostfrie tokens zowel in Pan-Frie teksten voorkomen (8 tokens) als in uitsluitend Oostfrie teksten (17 tokens); in het Oudwestfries daarentegen komt *skatha dwā* grotendeels voor in teksten die uitsluitend in Westerlauwers-Friesland zijn overgeleverd (16 van de 17 tokens). Al met al kan gesteld worden dat *skatha dwā* in het Oudwestfries, ondanks de grotere populariteit van *skathia*, een zekere frequentie in de rechtstaal behield. De andere twee werkwoordsgezegdes, te weten *dera* en *evel dwā*, komen blijkens tabel 6-8 vooral in de oudere teksten voor, wat suggereert dat de uitdrukkingen vooral in het begin van de Frie teksttraditie in gebruik waren maar later aan populariteit hebben ingeboet.

Een belangrijke conclusie die uit deze analyse van de chronologie naar voren komt, is de volgende: in de vroege periode van de Oudfrie teksttraditie (dertiende eeuw) waren *skatha dwā* en *skathia* in zowel Oosterlauwers-Friesland als Westerlauwers-Friesland naast elkaar in gebruik; in Westerlauwers-Friesland werd vervolgens na de dertiende eeuw de voorkeur gegeven aan het werkwoordsgezegde *skathia*. Verrassend genoeg bleef deze ontwikkeling in Oosterlauwers-Friesland uit.

6. CONCLUSIE

De in dit artikel gepresenteerde dataverzameling laat zien dat er in de Oudfrie wetsteksten overwegend twee werkwoordsgezegdes gebruikt werden om het toebrengen en ondergaan van schade uit te drukken, te weten *skathia* en *skatha dwā*. Deze werkwoordsgezegdes verwijzen in de meeste gevallen naar een abstracte vorm van “schade” zoals financiële schade of eerverlies. Etymologisch is het aannemelijk dat het Oudfrie *skathia* geen primair erfwoord is maar als secundaire denominale formatie van een samengesteld gezegde met het naamwoord *skatha* “schade” is afgeleid. Alhoewel in het Oudfrie zowel *skathia* als *skatha dwā* reeds in de oudste teksten voorkomen, lijkt *skatha dwā* in de vroege periode van de tekstoverlevering de meer gangbare

uitdrukking van de twee. Samen met *dera* en *evel dwā* behoren deze termen mogelijk tot een oudere fase van de Oudfriese rechtstaal. Deze aanname wordt gesteund door het feit dat verwante werkwoorden en gezegdes in Oudengelse en Middelnederlandse wetsteksten gebruikt werden. In het Oudwestfries kreeg *skathia* in een jongere periode van de tekstoverlevering een populariteitsboost, een ontwikkeling die nader bestudeerd dient te worden. Opvallend is in ieder geval dat alle vier de werkwoorden (*skathia*, *skatha dwā*, *dera* en *evel dwā*) een datiefnaamval gebruiken om de door de werkwoordshandeling benadeelde partij te markeren. Zowel het semantische bereik als de argument structuur van deze werkwoorden is dus vrijwel identiek.

BIBLIOGRAFIE

- Allen, Cynthia L. 2019. *Dative External Possessors in Early English*. Oxford: Oxford University Press.
- Bremmer, Rolf H. Jr. 2009. *An Introduction to Old Frisian. History, grammar, reader, glossary*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Bruno, Laura & Peter Alexander Kerkhof. 2019. “Bodily Injuries and Dative Experiencers in Old Frisian”. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 79, 485-516.
- Buma, Wybren Jan 1949. *Die Brokmer Rechtshandschriften*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Buma, Wybren Jan & Wilhelm Ebel. 1963. *Das Rüstringer Recht*. Göttingen: Muster-schmidt-Verlag.
1967. *Das Emsiger Recht*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
1969. *Das Hunsingoer Recht*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
1972. *Das Fivelgoer Recht*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 1977a. *Westerlauwerssches Recht 1. Jus Municipale Frisonum. Teil 1*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 1977b. *Westerlauwerssches Recht 1. Jus Municipale Frisonum. Teil 2*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Buma, Wybren Jan, Pieter Gerbenzon & Martina Tragter-Schubert. 1993. *Codex Aysma*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Burridge, Kate. 1996. “Degenerate Cases of Body Parts in Middle Dutch”. In: Chappell, Hilary & William McGregor (eds). *The Grammar of Inalienability: A Typological Perspective on Body Part Terms and the Part-Whole Relation*. Berlin/New York: De Gruyter, 679-710.
- Corp.I = Corpus Gysseling (bron van het Vroegmiddelnederlands Woordenboek). Digitaal beschikbaar: <http://gysseling.corpus.taalbanknederlands.inl.nl/gysseling/page/search>.

- Corpus Oudfries = samengesteld en geannoteerd door Rita van Poel (Universiteit Leiden). Digitaal beschikbaar: <http://corpora.ato.ivdnt.org/corpus-frontend/OFR/search>.
- DOEC = Dictionary of Old English Web Corpus, 2009, University of Toronto. Digitaal beschikbaar: <https://tapor.library.utoronto.ca/doecorpus/>.
- Haspelmath, Martin. 1999. "External Possession in a European Areal Perspective". In: Payne, Doris L. & Immanuel Barshi (eds.). *External Possession* (Typological Studies in Language 39). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 109-135.
- Havers, Wilhelm. 1911. *Untersuchungen zur Kasussyntax der indogermanischen Sprachen*. Straßburg: Karl J. Trübner.
- Hoekstra, Jelle. 1950. *De Eerste en de Tweede Hunsiger Codex*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Kroonen, Guus. 2013. *Etymological Dictionary of Proto-Germanic* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 11). Leiden/Boston: Brill.
- Lee-Schoenfeld, Vera. 2006. "German Possessor Datives: Raised *and* Affected". *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 9, 101-142.
- ONB = Dillo, M., G.A.M. van Synghel & E.T. van der Vlist. 2000. *Oorkondenboek Noord-Brabant tot 1312. Deel II. De Heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (2 delen). Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.
- TDB = Taaldatabank van de Fryske Akademy. Digitaal beschikbaar: <https://fryskeakademy.nl/tdbport/>.